

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Linguistica VI (2011)

IV. LEKSYKA I FRAZEOLOGIA

Renata Dźwigół

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

Boskie a diabelskie

– na podstawie polskich przysłów i frazeologizmów

Człowiek z natury jest dobry, ale ma w sobie diabła¹

Zagadnienia, którymi chcę się w tym artykule zająć, zostały zasygnalizowane w przyjętym do druku opracowaniu mojego autorstwa zatytułowanym bardzo ogólnie *Diabeł tkwi... we frazeologii*². Przeprowadziłam w nim analizę jednostek frazeologicznych (przysłów i frazeologizmów), w których występowały jednocześnie: wyraz *diabeł* (także jego synonimy lub przymiotnik *diabelski*) oraz wyrazy nazywające te elementy *sacrum*, które są wyraźnie osadzone w *profanum*, w ziemskiej doczesności: nazwy rzeczy (np. *krzyż*), czynności (np. *modlić się*), miejsc (np. *Częstochowa*) i osób (np. *ksiądz*).

Teraz moim celem jest przeanalizowanie przysłów i frazeologizmów, które pozwolą opisać zależności między *sacrum* właściwym, uosabianym przez Boga, a diabłem. Interesuje mnie to, jak obie sfery: *sacrum* pozytywne (Bóg; to, co Boskie) i *sacrum* negatywne (diabeł; to, co diabelskie), zostały przedstawione, czy są osobne, czy się zazębiają. Przedmiotem opisu będą potoczne, ludowe wyobrażenia i przekonania na temat istnienia lub braku zależności między Bogiem a diabłem. Z tego powodu z bogatego zbioru przysłów i frazeologizmów, w których zostały użyte wyrazy *Bóg* i *diabeł* lub ich synonimy, do analizy wybrałam:

I. te, w których mowa jest równocześnie o Bogu i o diable, tj. w danym przysłowiu czy frazeologizmie występują oba wyrazy: *Bóg* i *diabeł* lub ich synonimy;

II. te, w których zamiennie używane są oba wyrazy: *Bóg* i *diabeł* lub ich synonimy [dochodzi do wymiany wyrazów *Bóg*, *diabeł*, tj. wyraz *Bóg* zostaje zamieniony na wyraz *diabeł* i odwrotnie – wyraz *diabeł* na wyraz *Bóg*].

Jak pokazała ekscerpcja źródeł leksykograficznych (zob. Rozwiązanie skrótów) oraz lektura opracowań (zob. niżej), w pierwszej grupie mieszczą się głównie przysłowia, w drugiej grupie – przysłowia i frazeologizmy. Pod względem ilościowym pierwsza grupa jest bogatsza – nawet wówczas, gdy pod uwagę weźmie się tylko podstawowe formy przysłów. W niniejszym artykule zaprezentowane zostaną nie tylko podstawowe formy przysłów, ale również ich odmianki, a także warianty

¹ Przysłowie greckie [w:] *Przysłowia innych narodów*, wybór D. i W. Masłowsky, Katowice 1997, s. 54.

² *Europa Słowian w świetle socjo- i etnolingwistyki*, red. M. Wojtyła-Świeżowska, E. Książek [w druku].

tekstowe (w tym względzie opieram się na ustaleniach i zapisach NKPP). Jest to podyktowane tym, że wśród wariantów danej jednostki frazeologicznej zdarzają się takie, które zawierają zupełnie różne – bywa, że przeciwstawne – stwierdzenia. Nie uwzględniam tutaj przysłów, które wprawdzie spełniają warunki formalne (występują w nich oba wyrazy: *Bóg* i *diabeł*), ale nie przedstawiają relacji między Bogiem i diabłem, np.: *Na Wniebowstąpienie Chrystus w niebo, robak w mięso, kwas w piwo, a diabeł w babę* (Kolberg 507); *Kto się w starej kocha, dwa razy grzeszy: Pana Boga obraża i diabła śmieszy* (PBŚ 231); kasz. *Xto pãli, djãbła xvãli, a xto zażivã, Boga vspom'inã* (Sychta SGKasz I 210–211 + SGP PAN V 509); *Przekłety, który diabłu kwiat swojej młodości ofiaruje, a Bogu zaś drożdże starości* (NKPP I 183); *W mieście to się Pan Jezus narodził, a ze wsi to i diabeł ucieka* (PBŚ 259); *Diabeł Ewę po włosku zwodził, Ewa Adama po czesku, Bóg ich po niemiecku gromił, anioł zaś po węgiersku z rajy wygnał* (Rysiński 18³; Kolberg 37).

Zebrany przeze mnie i analizowany materiał językowy w części był prezentowany w opracowaniach poświęconych językowemu obrazowi Boga, a także językowemu obrazowi diabła w polszczyźnie: Kazimierz Długosz (2007: 158), Dorota Adamiec (1998: 18; 2007: zob. Indeks omówionych związków frazeologicznych), Елена К. Николаева (1997: 264–265), Kinga Różańska (2007: 77; 2008: 388–389, 390), Ярослава А. Ивченко (2005: 211–217; 2007: 213–218), Elżbieta Skorupska-Raczyńska (2008: 197)⁴.

I. Przysłowia i frazeologizmy, w których jest mowa równocześnie o Bogu i o diable, tj. jednocześnie występują wyrazy *Bóg* i *diabeł* (lub ich synonimy)

Zgromadzone w tej grupie przysłowia i (zdecydowanie mniej liczne) frazeologizmy przedstawiają opozycję *Bóg* – *diabeł*. Podzieliłam je na podgrupy, jako kryterium podziału przyjąwszy to, jak została w nich przedstawiona wyżej wymieniona opozycja, a właściwie to, jak widzi, wyobraża sobie tę opozycję człowiek (niejednokrotnie nosiciel folkloru). Zwróciłam też uwagę na to, jakie miejsce dla siebie wyznacza, jak w tę opozycję *Bóg* – *diabeł* się wpisuje. Wydzieliłam 8 podgrup (w tym 2 rozbudowane) przysłów i frazeologizmów, każdą opisałam formułą ilustrującą charakter danej opozycji (do opisu użyłam 7 formuł). Nierzadko obrazy zawarte w przysłowiaich mają charakter metaforyczny, czyli znaczenie przysłowia jest oddalone od obrazu konkretnego⁵.

1. *Bóg* i *diabeł* to dwie różne „osoby”: Boskie i diabelskie, wyraźnie od siebie oddzielone → **BÓG A DIABEŁ**

Przysłowia pomieszczone w tej grupie pokazują, że Boskie i diabelskie to dwie osobne sfery, że nic nie łączy Boga z diabłem. Taki porządek jest prosty i klarowny.

³ Zdaniem S. Rysińskiego to tłumaczenie obcego, najpewniej angielskiego pomysłu. J.S. Bystroń, *Przysłowia polskie*, Kraków 1933, s. 183.

⁴ O stereotypie diabła w utworach Władysława Orkana zob.: J. Kobylińska, *Stereotyp diabła*, [w:] *Świat językowy Władysława Orkana. Słowa i stereotypy*, Kraków 1997, s. 115–133.

⁵ G. Szpila, *Krótko o przysłowiu*, Kraków 2003, s. 32.

Diabeł nie Pan Bóg; także: Diabeł diabłem, a Pambóg Panembogiem (NKPP I 427 – forma podstawowa z A);

Bóg swoje, czart swoje! (NKPP III 363)⁶.

2. Człowiek musi się opowiedzieć po którejś ze stron tej opozycji, musi wybrać między Bogiem a diabłem → BÓG ALBO DIABEŁ

Panu Bogu i diabłu służyć – nie podobno jest (NKPP I 182); *Panu Bogu i diabłu służyć – niepodobno jest* (PBŚ 245);

kasz. [Kto] *Chto dlô diôbla grzeczny, ten dlô Boga grzeszny* (NKPP I 432).

Wybór, którego ma dokonać człowiek, jest jednak właściwie oczywisty: to Bóg w skonstruowanej, a przywoływanej wyżej opozycji zajmuje pierwsze miejsce, to on powinien być wybrany.

W tej grupie umieściłam też przysłowie zawierające wyrazy *Bóg* i *diabeł* w znaczeniu metaforycznym. Realizuje ono formułę BÓG ALBO DIABEŁ: *W pospolitej przypowieści: człowiek człowieku albo Bóg, albo diabeł* (NKPP I 377)⁷.

3. Odejście człowieka od Boga oznacza zbliżenie się do diabła, oddanie się diabłu → konsekwencją istnienia alternatywy BÓG ALBO DIABEŁ bywa decyzja człowieka: DIABEŁ ZAMIAST BOGA

Dokonanie przez człowieka wyboru między Bogiem a diabłem zostało obrazowo przedstawione jako zbliżenie się do jednej z tych „osób” i jednocześnie oddalenie się od drugiej. Człowiek dokonujący wyboru został więc wpisany w środek tej opozycji: Bóg – człowiek – diabeł.

Kto Boga odstąpi, temu czart rady nie skąpi; także: Gdo od Boga odstąpi, temu czert rady nie skąpi (NKPP I 172); także: *Gdo od Boga odstómpi, tymu czert rady nie skómpi* (Ondrusz 1879, s. 66); *Kto Boga odstąpi, temu czart rady nie poskąpi* (Wallis 1622, s. 67);

Odbierasz Bogu, a biesu dajesz (NKPP I 179; PBŚ 30);

Kogo Bóg opuszcza, tego diabli przyjmują; także: Co Pan Bóg spuści, diabli zabrać muszą (NKPP I 169; PBŚ 227 – tu tylko wersja podstawowa).

Ostatnie przysłowie w roli dokonującego wyboru stawia nie człowieka, a Boga – to Bóg odchodzi od człowieka. Najpewniej jednak jest to skutkiem wcześniejszego odejścia człowieka od Boga, zgodnie bowiem z potocznym przekonaniem Bóg z natury jest dobry, opiekuje się ludźmi. Karze ich tylko wtedy, gdy w wyniku grzechu oddalają się od Niego. W samym przysłowiu widzę swoistą metonimię: ‘człowiek opuszcza Boga’ zostało zamienione na ‘Bóg opuszcza człowieka’.

4. Bóg i diabeł są stwórcami → BÓG I DIABEŁ: Bóg stwarza dobro, diabeł zło → BÓG A DIABEŁ

Kolejna grupa zawiera przysłowia mówiące o tym, że Bóg i diabeł są w jakimś sensie podobni. Obaj są stwórcami, można to opisać formułą BÓG I DIABEŁ. Te same

⁶ To odmianka formy podstawowej: *Ten swoje, a ten swoje*.

⁷ To odmianka formy podstawowej: *Człowiek człowiekowi Bogiem, człowiek człowiekowi wilkiem*.

przysłowia jednak wyrażają opozycję: Bóg stwarza rzeczy dobre, diabeł złe. Boskie i diabelskie zostaje rozdzielone, porządek zostaje przywrócony, oddaje to formuła BÓG A DIABEŁ. Taki obraz działań Boga i diabła wiąże się z ludowymi opowieściami ajtiologicznymi (do których zalicza się mity kosmogoniczne), przedstawiającymi diabła nieudolnie naśladowującego Boga Stwórcę⁸. Spod ręki diabła wyszły między innymi wilk – zamiast psa, i mucha – zamiast pszczoły⁹.

Diabeł – mała Boga (Skrzydlate słowa An 1121¹⁰);

Diabeł go stworzył, nie Bóg (NKPP I 426 – z A)¹¹ ‘o człowieku złym, krnąbrnym, upartym’;

*Pan Bóg wynalazł jarmarki, a diabeł frymarki*¹² (wymarki); także: *Pan Bóg wynalazł / wymyślił / stworzył jarmarki, a diabeł frymarki*; *Pan Bóg jarmarki, diabeł frymarki*; *Bóg stworzył kupna i jarmarki, a diabeł zamiany i frymarki*; *Pan Bóg naznaczył jarmarki, a diabeł frymarki*; także: *Pán Bóg stworzył jarmarki, a dyaboł wymarki*¹³; *Pan Bóg stworzył jarmarki, a dieboł wymarki* (NKPP I 832 – forma *Pan Bóg wynalazł jarmarki, a diabeł frymarki* z Rys); *Pan Bóg wynalazł jarmarki, a diabeł frymarki* (Kolberg 173); *Pan Bóg stworzył jarmarki, a djeboł wymarki* (SGP PAN V 509);

Pan Bóg daje kupca, a diabeł faktora ‘pośrednika, stręczyciela’; także: *Pan Bóg daje kupca, to diabeł zaraz niesie faktora*; *Jak Bóg da kupca, to diabeł przyniesie faktora*; *Pan Bóg zsyła kupca, a diabeł faktora* (NKPP II 251; PBŚ 245);

*Pan Bóg stworzył kupca, a djeboł rajfura*¹⁴ (SGP PAN V 509)¹⁵;

Zboże z bożej ręki wyszło, a zielisko [‘chwasty’] to diabeł po świecie roztrząchnął (NKPP III 844).

⁸ Por.: „diabeł – kreator”. J. Ługowska, *Obrazy diabła w różnych gatunkach opowieści ludowych*, [w:] *Diabeł w literaturze polskiej*, red. T. Błażejowski, Łódź 1998, s. 5–16 (szczególnie s. 8–10).

⁹ Por. *Muchy są to pszczoły diabła* – pogłos legendy ludowej o Chrystusie i pszczole (NKPP II 549).

¹⁰ *Diabolus – sinia Dei*. Wyrażenie powstałe w średniowiecznym piśmiennictwie religijnym, często używane przez Marcina Lutera.

¹¹ Pierwsza notacja pochodzi z 1581 r.: *Kiedy kto ujrzy człowieka złego, krnąbrnego, upornego, tedy mówi: diabeł go stworzył, nie Bóg* (NKPP I 426).

¹² *Frymark* starop. 1. ‘wymiana, handel wymienny’; 2. w przen. ‘szachrajstwo, oszustwo’; niem. (Sł NKPP 186). O wyrazie *frymark* i przysłowiu zob.: E. Młynarczyk, *Dawne zwyczaje handlowe utrwalone w polskiej frazeologii*, „Annales Academiæ Paedagogicæ Cracoviensis. Studia Linguistica”, t. 4: 2008, s. 297–298 (zob. też przywoływane tam opracowania J. Kobylińskiej oraz D. Buttler).

¹³ *Wymark* gwar. ‘zamiana towaru bez płacenia pieniędzy, handel zamienny’; niem.; zob. też. *frymark* (Sł NKPP 259).

¹⁴ *Rajfur, rajfurka* starop. ‘stręczyciele do nierządu’ (Sł NKPP 234).

¹⁵ W NKPP zapisane jako odmianka przysłowia: *Pan Bóg daje kupca, a diabeł faktora* (NKPP II 251).

5. a) Bóg czyni, a także symbolizuje dobro, diabeł zło → BÓG A DIABEŁ

Pan Bóg pszenicę mnoży, a diabeł kąkol sporzy; także: Gdzie Pan Bóg sieje pszenicę, tam diabeł kąkol; Pan Bóg sieje pszenicę, a diabeł w nią miesza kąkolu połowicę (NKPP II 1144¹⁶; PBŚ 245); *Gdzie Pan Bóg sieje pszenicę, tam diabeł kąkol* (PBŚ 218);

Kiedy dziecię ma upaść, to Pan Bóg mu pierzynę podścięta; a kiedy stary ma upaść, to diabeł mu bronę podrzuca (NKPP I 529)¹⁷;

Do Boga prośba, do czarta groźba (NKPP I 160 – z A; PBŚ 186);

Pieniądz wygrany – od szatana dany, grosz zarobiony – błogostawiony [przez Boga] (NKPP II 873);

Kómu Pómbóg, tymu wszyscy świyni; kómu diabeł, tymu wszyscy czerci (NKPP I 175)¹⁸.

b) Do Boga należą ludzie dobrzy, do diabła źli; Bóg opiekuje się ludźmi dobrymi, diabeł złymi; dobrzy ludzie związani są z Bogiem, źli związani są z diabłem; Boskie dobro i diabelskie zło są wyraźnie oddzielone → BÓG A DIABEŁ

Ten porządek, który wyraźnie rozdziela Boskie (tzn. dobre) i diabelskie (tzn. złe), zostaje zastosowany w stosunku do ludzi. Zostają oni podzieleni na tych, którzy należą do Boga, związani są z Bogiem, i na tych, którzy należą do diabła, związani są z diabłem.

Bóg daje szczodremu, a diabeł skąpemu; także: Bóg daje hojnemu, a diabeł skąpemu (NKPP I 148); *Bóg daje szczodremu, a djáboł skąpemu* (Karł I 323); *Bóg daje szczodremu, a diabeł skąpemu* (PBŚ 199); także: kasz. *Bóg daje ščěrěmu* 'szczodremu', a *diabeł xcěve-mu* (Sychta SGKasz I 183);

Jeden dzwoni w dzwon Panu Bogu na chwałę, drugi dzwoni w blaszkę diabłu na pociechę 'o pijaku' (NKPP I 244; PBŚ 224)¹⁹; por.: *Dał się Bóg napić, a diabeł nie dał się wyspać* (Kolberg 330); *Bóg dał się napić, a diabeł nie dał się wyspać* (PBŚ 199);

Dobrym [ludziom] Bóg zapłać, a złe [złych ludzi] niech czart weźmie (PBŚ 187);

Złego Pón Bóg nie chce, a diabeł oń nie dbo, bo wie, że mu się nie straci (NKPP III 902)²⁰.

6. a) Człowiek jest „łącznikiem” między Bogiem a diabłem; za sprawą człowieka różnica między Bogiem a diabłem zostaje zatarta; opozycja Bóg – diabeł za przyczyną (niedoskonałego, fałszywego, obłudnego) człowieka zostaje rozmyta → I BÓG, I DIABEŁ

Kolejna grupa przysłów pokazuje, że po raz drugi, ale inaczej, człowiek został wpisany w opozycję Bóg – diabeł. Tym razem rolą człowieka jest „połączenie” Boga z diabłem. Tym samym dochodzi do rozmycia, zatarcia przywoływanej opozycji. Oddaje to formuła: I BÓG, I DIABEŁ. Przysłowia należące do tej grupy mają formę wypowiedzi jednej osoby, która patrzy na drugą i opisuje jej zachowanie. To

¹⁶ Tamże: „A gdy ludzie spali, przyszedł nieprzyjaciel jego i nasiał kąkolu między pszenicę i odszedł. Mat. XIII, 25”.

¹⁷ To odmianka formy podstawowej: *Gdy dziecko upada, Bóg ręce podkłada*.

¹⁸ To odmianka formy podstawowej: *Na kogo Pan Bóg, na tego i wszyscy święci*.

¹⁹ Zob.: PBL I 259: *Diabeł stwarza gorzałkę*.

²⁰ To odmianka formy podstawowej: *Nie weźmie diabeł złego, bo wie, że jest jego*.

zachowanie może być interpretowane jako przejaw złych cech charakteru: fałszu i obłudy.

Pana Boga za nogi, a diabła za rogi [por. *Boga za nogi, a diabła za rogi* (Wallis 149, s. 23); *Boga za nogi, a diabła za rogi* (Sychta SGKasz I 51); *Pana za nogi, a diabła za rogi* (Kolberg 321)²¹]; *Dzierży Pómbóczka za nogi, a djobła za rogi* [(Ondrusz 1579: 58 + SGP PAN V 509)]; *Pana Boga za nóżci, a dióbła za różci*; także: *Weż Boga za nogi, diabła za rogi* (NKPP I 181)²²; *Pana za nogi, a diabła za rogi* (Kolberg 321)²³;

kasz. *Kłaze są puybyżno, a puy djoble rob'i* (Sychta SGKasz I 211 + SGP PAN V 509);

Boga na języku, diabła w sercu mają; także: *Boga na języku, a diabła ma w sercu*; *Ma Boga w uściech, a szatana w sercu*; także: *Z bogiem żyje, a diabła ma za kołnierzem* (NKPP I 144); *Boga na języku, a diabła ma w sercu*; także: *Boga na językach, diabła w sercach mają* (PBŚ 198);

Często ofiaruje się biesowi, co chcemy, aby świat wierzył, iż Bogu ofiaruję (Kolberg 60).

Jako warianty pierwszego z cytowanych w tej grupie przysłów: *Pana Boga za nogi, a diabła za rogi*, NKPP podaje następujące przysłowia: *Chciał złapać Pana Boga za nogi, a złapał diabła za rogi*; *Myślał, że uchwycił Boga za nogi, a tu diabła za rogi* [por. *Myślał, że ujął Boga za nogi, a chwycił diabła za rogi* (PBŚ 237)]; *Złapał diabła za rogi, a myślał, że Pana Boga za nogi*; *Myślał, że złapał Pana Boga za nogi, a on złapał diabła za rogi* [SGP PAN V 509]; *Pewny byłem, że chwyciłem Pana Boga za nogi, a ja diabła za rogi* (NKPP I 181). Przysłowia te przedstawiają człowieka, który miał dobre intencje: chciał zbliżyć się do Boga. Skutek jego działań jest jednak odwrotny: człowiek zbliżył się do diabła. Można pokusić się o stwierdzenie, że wyżej wymienione przysłowia są obrazowym przedstawieniem człowieka jako istoty niedoskonalej.

Formułę I BÓG, I DIABEŁ w przysłowiach przytaczanych wcześniej, a pomieszczonych w tej grupie można odczytać jako obraz ludzkiego fałszu, obłudy, dwulicowości. Do tej grupy zaliczyłam też frazeologizm: *Boże lacki, Boże kozacki* 'tyle co: i diabłu, i Panu Bogu uczynny' (NKPP I 147 – z A).

b) Człowiek chce się przypodobać obu „osobom”: i Bogu, i diabłu → I BÓG, I DIABEŁ²⁴

Wierzy w jednego Boga i we wszystkich diabłów (NKPP I 186; PBŚ 260);

Jemu i Pan Jezus dobry, i diabeł niczego (NKPP I 861; PBŚ 224).

Następne przysłowie: *Bogu służ, a diabła nie gniewaj* w *Słowniku języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego zostało opatrzone wyjaśnieniem: 'dogadźaj każdemu'

²¹ W *Indeksie haseł pomocniczych* zapisane zostało pod hasłem *Diabeł*.

²² Por.: *Zamiast anioła za nogi, złapał diabła za rogi* (NKPP I 21).

²³ W *Indeksie haseł pomocniczych* w tomie Kolberga zapisane zostało pod hasłem *Diabeł*.

²⁴ Por. przysł. ang.: *Kto Bogu służy za pieniądze, będzie służyć i diabłu, jeśli mu więcej zapłaci* – D. i W. Masłowski, *Przysłowia polskie i obce od A do Z*, wstęp K. Mosiołek-Kłosińska, Warszawa 2003.

(Linde I 576 – z Rys)²⁵, formuła I BÓG, I DIABEŁ wyraża tu zapobiegliwość. Obraz, który tę cechę charakteru człowieka przedstawia, jest jednocześnie świadectwem tego, że granica między Boskim a diabelskim została rozmyta.

Bogu służ, a diabła nie gniewaj; także: *Służ Bogu, a czarta nie gniewaj (nie drażnij)* [por. *Służ Bogu, a czarta nie drażnij* (Kolberg 59); *Bogu służ, a czarta nie drażnij!* (PbS 184)]; *Służ Bogu, a diabła nie gniewaj*; także: *Radzi bychmy i u Boga łaskę mieli, i diabła nie gniewali*; także: *Boga chwalc, diabłu się nie kłaniaj*; *Chwal Boga, biesa nie gniewaj*; *Pana Boga chwalić i diabła nie gniewać* [(Kolberg 64)]; *Pana Boga chwali i diabła nie obraża*; *Trzymał się przysłowia: Pana Boga chwal, a diabła nie zdrażaj*; *Pana Boga chwal, a czarta nie gniewaj*; *I Pana Boga chwalić, i diabła nie obrażać*; *Boga chwalić, ale i diabła nie gniewać*; *Boga chwal, a diabła nie gniewaj*; także: *Do Pana Boga się módl, a diabła nie obrażaj*; *Trzeba się do Boga módlć, a diabła nie górzć*²⁶; także: *Pana Boga się bój, a diabła nie obrażaj*; także: *Bogu się kłaniaj, a diabła nie gniewaj*; także: *Boga nie obrażaj, a diabła nie gniewaj*; *Ani Boga nie obrażaj, ani diabła nie drażń*; także: *Boga czcześnie, a diabła się boją*; także: *Boga kochaj, a diabła nie obrażaj*; także: *Pana Boga nie gniewaj, a diabła nie drażń*; *Lepiej i Boga nie gniewać, i diabła nie drażnić*; *Boga nie gniewaj i diabła nie drażń* (NKPP I 146)²⁷.

Jak widać, wśród odmianek przysłowia *Bogu służ, a diabła nie gniewaj* znajdują się dwie frazy (zostały podkreślone linią ciągłą), które zawierają zupełnie inną niż pozostałe przysłowia myśl: że człowiek jest oddany Bogu (powinien być oddany Bogu), a z diabłem nie ma (nie powinien mieć) nic wspólnego.

Z przysłowiem *Bogu służ, a diabła nie gniewaj* w jednym ze swoich szkiców Jerzy Bralczyk zestawił przysłowie inne, ale mające podobny sens: *Panu Bogu świeczkę, a diabłu ogarek*. Zauważył, że „raczej nie piętnuje się tu obłudy, fałszu i dwulicowości, lecz pochwała, a przynajmniej akceptuje zapobiegliwość. [...] Tym bardziej że naprawdę nie chodzi tu o Boga i diabła, to tylko taka metafora”²⁸. Bralczyk przypomniał także, iż niektórzy „opowiadają o Jagielle, że kiedyś przed boską ikoną jedną świeczkę zapalił, a pod wizerunkiem diabła dwie. [...] Być może chodziło tu o jakiegoś mniej lub bardziej pogańskiego bałwana, czyli inaczej: wizerunek litewskiego bożyszczka, które anegdociarz, ksiądz zapewne, do diabła przyrównał. I mogło się to odnosić albo do, nie do końca wyplenionego z króla, bałwochwalstwa (czyli: dawnej, tradycyjnej wiary przodków), które świadczyłoby o dzikości tego, zdaniem cywilizowanej niemieckiej Europy, prymitywnego monarchy, albo o wyjątkowej przezorności litewskiej, z chytryością kojarzonej”²⁹.

²⁵ Skrzydlate słowa W 450. Powiedzenie przytoczone przez Stanisława Sarnickiego, „Annales” (1587).

²⁶ Kasz. *górzć, gořć* ‘gniewać się, wzbudzać w kimś gniew, doprowadzać do gniewu’ (Sychta SGKasz I 343).

²⁷ Tamże: „Rysiński podaje notatkę: *Iagello K.*, co zgodne jest z tradycją przypisującą Jagielle posługiwanie się tym przysłowiem, zapewne więc przysłowie było znane już w końcu XIV w. Knapski określił je jako *Dictum plebeium*. MG I 87”.

²⁸ J. Bralczyk, *444 zdania polskie*, Warszawa 2007, s. 303.

²⁹ Ibidem.

W NKPP obok formy podstawowej przysłowia, jaką jest w tym źródle *Bogu świeczka, a diabłu ogarek*³⁰, zarejestrowane zostały liczne odmianki:

Panu Bogu świeczkę i diabłu ogarek [por. *Panu Bogu świeczkę, a diabłu ogarek* (Dorosz I 121)]; *I Panu Bogu świeczkę, i diabłu ogarek*; także: *Diabłu dwie świeczki, Bogu jedną*; *Jeżeli Panu Bogu należy się dwie świece, to jużcić i ty, diable, masz jedną*; *I diabłu ożóg*³¹, *i świecę dla nieba*; *Panu Bogu świeczkę, a diabłu ogarek*; *Dać świeczkę Bogu, a dwie szatanowi*; *Panu Bogu gromnicę, a diabłu bodaj szabasówkę*³²; *Panu Bogu kapliczkę, a panu diabłowi świeczkę*; *Panu Bogu lichtarz, a diabłowi świeczka*; *I Panu Bogu zakadzić, i diabłu świeczkę zapalić*; *Bogu świeć świecę, a diabłu świeczkę*; *Bogu świeczka, czartowi ożóg*; *Bogu świeczkę, diabłu dwie*; *Panu Bogu jedną świeczkę, a diabłu dwie* [por. *Diabłu dwie świeczki, a Bogu jedną* (Kolberg 62–63)]; *Panu Bogu świecą jedną świeczkę, a diabłu dwie* (Wallis 2660, s. 96)]; *Gdy Bogu stawiasz świecę, zapal diabłu ożóg*; *I Bogu świeczkę, i diabłu kaganiec* [por. *I Bogu świeczkę, i diabłu kaganek* (PBŚ 219)]; *Jeżeli Bogu pochodnia, należy się i diabłu świeczka*; *Palić świeczkę Panu Bogu i diabłu*; *Daj Bogu świeczkę raz, a diabłu trzy razy*; *Stawi Panu Bogu świeczkę, a diabłu dwie*; *Panu Bogu świeczka i diabłu świeczka*; *Palić świece Panu Bogu, a grumnice diabłu*; *Panu Bogu świecę jarzącą, diabłu ogarek*; *Bogu paląc świeczkę i diabłu ogarek*; *Bogu zapala świeczkę, a diabłu drugą* (NKPP I 146–147)³³.

W Słowniku Lindego notowana jest forma: *Dyabłu dwie świeczki, Bogu jedną* ‘złemu więcej nadskakują’ (Linde I 576). W *Praktycznym słowniku współczesnej polszczyzny* podano następujące znaczenie przysłowia *Bogu świeczka, a diabłu ogarek* (NKPP I 146): ‘dwom panom służyć, stać po dwu przeciwnych stronach jednocześnie’ (Zgólk 8 345).

Linia ciągłą zostały podkreślone te odmianki przysłówia, które wyrażają przekonanie, że diabłu człowiek daje więcej niż Bogu (odmianki zawierające myśl przeciwstawną: człowiek więcej ofiaruje Bogu niż diabłu – zob. niżej, punkt 8).

7. Człowiek nie należy ani do Boga, ani do diabła, nie utożsamia się z żadną z tych „osób”; człowiek jest „bezpański”; różnica między Bogiem a diabłem z punktu widzenia człowieka jest nieistotna → ANI BÓG, ANI DIABEŁ

Formułę ANI BÓG, ANI DIABEŁ można odczytać z następujących odmianek przysłówia *Bogu świeczka, a diabłu ogarek*, zarejestrowanych w NKPP: *Ani ty Bogu świeczki, ani diabłu ożoga*³⁴; *Ni Bogu świeczki, ni diabłu / czartu ożoga / ożogu /*

Ogarek starop. ‘niedopałek świecy’; 2. ‘kaganek z tłącym się knotem’; 3. ‘kawałek niedopalonego łuczyna, głownia’ (Sł NKPP 217).³⁰

³¹ *Ożóg* ‘ogarek’ (Reczek 309).

³² *Szabasówka* starop. ‘mała świeczka łojowa’ (Sł NKPP 244).

³³ Tamże: „O związku przysłowia z anegdotą ludową zob. MG I 87”. Źródła leksykograficzne rejestrują też przysłówia, które powstały w wyniku skrócenia: *Diabłowi świecę zapalić* (NKPP I 430); *Diabłowi świecę zapalić* ‘pochlebiać złemu człowiekowi, pochwałać zło’ (PBŚ 213); *Diabłu i świecę zapalić* (PBŚ 214); *Djabłu świeczkę palić* ‘złemu pochlebiać’ (Swar 455); *Djabłu świeczkę* ‘złemu nadsაკakiwać’ (Swil 221); *I diabłu świeczka nie zawadzi* (PBŚ 220).

³⁴ To najwcześniejszy zapis przysłowia: „1527 Murmellius: *Ani ty Bogu świeczki, ani diabłu ożoga*”. Kolejny: „1618 Rysiński: *Ni Bogu świeczki, ni diabłu ożoga*.” (NKPP I 146–147). Zob. też: J. Bralczyk, *444 zdania polskie*, op. cit., s. 303.

ogarka; Ani Bogu świeczka, ani diabłu ożeg / ożóg; Ani Bogu świeczki, jako mówią, ani komu innemu ożoga; Z naszego Zacharka ni Bogu świeczki, ni diabłu ogarka; Ani Bogu z tego świeczki, ni diabłu ożoga; Nie palił świeczki Bogu i diabłu (NKPP I 146–147). U Lindego jest forma: *Ni Bogu świeczki, ni dyabłu ożoga* (Linde I 576). Słownik warszawski daje tłumaczenie: *Ni Bogu świeczki, ni djabłu ożoga* ‘człowiek do niczego, ni do tańca, ni do różańca’ (Swar 455).

O tym, że człowiek nie należy ani do Boga, ani do diabła, mówią też inne przysłowia:

Ni diabłu, ni Bogu; Ni Bogu, ni diabłu, ni ludziom, ni sobie (NKPP I 143)³⁵;

Ani w Boga wierzy, ani się diabła boi; także: *I w Boga nie wierzy, i diabła się nie boi* (NKPP I 143; PBŚ 194, 221);

Pan Bóg go nie chce, diabli go się boją / się go boją; także: *Pan Bóg go nie chce, a czarci / i diabli się go boją* ‘pogłos bajki ludowej o starym kowalu i jego pośmiertnej wędrowce. MG II 31–32³⁶ (NKPP I 180);

Diabeł nie weźmie, a Panu Bogu nie potrzeba (NKPP I 427 – z A).

8. Bóg góruje nad diabłem; Bóg stoi wyżej niż diabeł; Boskie i diabelskie wyraźnie oddzielone → BÓG PONAD DIABŁEM

Przysłowia zgromadzone w ostatniej grupie mówią o tym, że Bóg góruje nad diabłem, że jest mocniejszy niż diabeł. To przekonanie wyraża też kolejność członów opozycji Bóg – diabeł: leksem *Bóg* stawiany jest najczęściej na pierwszym miejscu. Przypomnijmy, że część przysłów będących realizacją formuły: I BÓG, I DIABEŁ (zob. wyżej), zawiera informację, że większe albo więcej człowiek ofiarowywał Bogu, mniejsze albo mniej diabłu (świeca / świeczka – ogarek / ożóg; świeca – świeczka; pochodnia – świeczka; gromnica – szabasówka; kapliczka – świeczka; dwie świece / świeczki – jedna świeca / świeczka). Są też jednak przysłowia wyrażające odmienne przekonania (zob. wyżej). O wyższości Boga nad diabłem może również świadczyć przysłowie: *Gdzie Pan Bóg palec położy, tam diabeł całą łapę*; także: *Gdzie Bóg palec położy, tam diabeł całą łapę* (NKPP I 161 – forma podstawowa z A), jeśli będziemy je interpretować jako obrazowe przedstawienie „kompleksów” diabła wobec Boga. Możliwa jest jednak również inna interpretacja tego przysłowia: zło jest bardziej widoczne, bardziej zauważalne niż dobro.

³⁵ To odmianki formy podstawowej: *Ani do Boga, ani do ludzi*.

³⁶ J. Krzyżanowski pisze, że „przysłowie [...] wyrosło na gruncie szeroko znanej bajki o starym kowalu (żołnierzu) i jego pośmiertnej wędrowce. [...] Kowal wiejski, któremu wędrowcy jako nagrodę za dobry uczynek proponują królestwo niebieskie, woli coś bardziej konkretnego, otrzymuje więc przedmioty magiczne, wśród nich worek-samochwył. Dzięki owym przedmiotom uniezależnia się od śmierci [...], pokonywa różnych przeciwników, m.in. gromadę diabłów schwytych do worka i potężnie obitych, wreszcie mając dość życia, wybiera się na tamten świat. Wstępu do nieba odmawia mu św. Piotr, przybysz bowiem pogardził niegdyś królestwem niebieskim. Wędrowiec rusza ku piekłu, gdzie widok jego wywołuje panikę u diabłów przezeń obitych. Ostatecznie tułacz znajduje sobie gdzieś miejsce, zdobywając je bądź zasługą, bądź podstępem”; PBL I 109–110: Kowal i diabli.

I diabła Bóg stworzył (PBŚ 220);

Mocniejszy Bóg niż wszyscy diabli; także: *Więcej może Pan Bóg, niżli diabeł* (NKPP I 175; PBŚ 236, 260)³⁷;

Jak Pan Bóg dopuści, tego ani człowiek, ani diabeł nie odwróci (NKPP I 155³⁸; PBŚ 223);
Co Bóg złączy, tego i diabeł nie rozłączy; także: *Co Bóg złączył, diabeł nie rozchwieje* (NKPP I 155 – forma podstawowa z A);

kasz. *Co djãbeł veznie, odda Pòn Bóg nazed* (Sychta SGKasz I 211 + SGP PAN V 509);

Wara, diable, bo Pan Bóg jedzie (NKPP I 436 – z A);

*Kidaj*³⁹, *czorcie, na Pana Boga; jak Pan Bóg kinie, to czort zginie* (NKPP I 167 – z A; PBŚ 188);

Guwno djoboł wiy, co Pómbóg do; także: *Deboł nie wiy, co Pón Bóg do* (Ondrusz 2269, s. 76; NKPP III 669); ale też: *Pan Bóg nie wiy, co diabeł może zrobić* (NKPP III 669);

I diabeł ustąpi, kiedy Bóg ma kogo skarać (NKPP I 162 – z A; PBŚ 220);

[*Diabeł*] *Deboł o debła się nie boi, a Bóg o niego nie stoi* (NKPP I 427);

Lepiej później, a z Bogiem, niż prędzej, a z diabłem; także: *Lepiej później z Bogiem, niż prędzej z diabłem*; także: *Wolę później, a z Bogiem, niż prędzej, a z szatanem (a z diabłem)*;

Wolę później z Bogiem niż wcześniej z diabłem (NKPP I 174 – wersja podstawowa z A);

Kto się Boga boi, diabła się nie lęka (Kolberg 62);

Kto się zdał na wolę bożą, tego piekła nie zatrwożą (NKPP I 173 – z A) [*piekła* tu: 'diabeł, diabli'].

W dwóch ostatnich przysłowiaach zostało zawarte przekonanie, że Bóg, będąc opiekunem człowieka – który jest z nim związany – jest także jego obrońcą przed diabłem. Fraza podkreślona linią ciągłą wyraża odmienną niż pozostałe przysłowia myśl, a co za tym idzie – nie mieści się w formule BÓG PONAD DIABŁEM.

II. Przysłowia i frazeologizmy, w których zamiennie używane są oba wyrazy: *Bóg* i *diabeł*

1. Nienacechowane ekspresywnie

W tej grupie znajdują się głównie przysłowia. Jedyne frazeologizmy, jaki udało mi się odnaleźć, opisuje jedną z cech negatywnych człowieka: chciwość, przebiegłość.

Szkoda Boga na tragaczu wozić; także: *Nieskoro Pómbóczka na tragaczu wozić* + także: *Szkoda diabła na tragaczu wozić* (NKPP III 528)

Kto chlebem gardzi, to nim Pan Bóg bardziej + także: *Kto chlebem gardzi, diabeł nim bardziej* (NKPP I 251–252)

Gdzie nic nie ma, tam i sam Pan Bóg nie bierze + także: *Dze nic ni ma, tam i diôbeł nic nie nalèze*; *Kaj ni ma, ani dioboł nie weźmie* (NKPP I 191)

Pijak pije, pijak ma, pijakowi Pan Bóg da; także: *Pijók pije, pijók mô, pijókowi Pòn Bóg dô* + także: *Pijak pije, pijak ma, pijakowi diabeł da* (NKPP II 924)⁴⁰

³⁷ Por.: *Gdy mocną wiarę masz, to i czart zstąpić ci musi z drogi* (PBŚ 187).

³⁸ To odmianka formy podstawowej: *Co Bóg przeznaczy, człowiek nie przeinaczy*.

³⁹ *Kidać, kinąć* stpol. 1. 'rzucić, cisnąć, pchnąć, kiwnąć' (Sł NKPP 197).

⁴⁰ Tamże: „Pogłos pieśni ludowej”.

Pana Boga by sprzedał, także: *Pana Jezusa by sprzedał* + także: *Samego diabła by sprzedał* 'o chciwym, przebiegłym' (NKPP III 290).

2. Nacechowane ekspresywnie

Wydzieloną na potrzeby tego artykułu grupę wyrażen nacechowanych ekspresywnie tworzą frazeologizmy. O zjawisku zastępowania słowa *diabeł* słowem *Bóg* – wyrazem zdawałoby się najbardziej oddalonym semantycznie, pisze w swojej książce *Tabu w dialektach polskich* Anna Krawczyk-Tyrpa. Autorka twierdzi, że wymianę tę można tłumaczyć pobożnością lub bojaźliwością chłopów. Przypomina jednocześnie, że pisał o tej wymianie już Aleksander Brückner (SE 34⁴¹): gdy inteligencja mówi: *diabła tam* 'wcale nie, bynajmniej', lud używa wyrażen: *bogać tam*; *bogaćta*, podobnie: *bogać*; *boga tam*; *do boga* 'dużo'; *Bogowie albo diabli go wiedzą, skąd bierze pieniądze*; *idź do Boga*⁴².

W *Słowniku gwary kurpiowskiej* Stanisława Ceberka znajdujemy wyrażenie *bogać tam* w znaczeniu 'a tam' (Ceberka 5). W *Słowniku warszawskim* mamy: *diabła tam!* 'gdzie tam' (Swar I 455).

Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich podaje: *Bóg wie + czart wie*; także: *Bóg jeden wie + diabeł jeden wie*; także: *Bóg go tam wie*; *Bóg go ta wie + czort go tam wiy*; *czort ich tam wie*; *czort go wie* (NKPP III 668–669⁴³).

W zbiorze przysłów Józefa Ondrusza ze Śląska Cieszyńskiego zostały odnotowane dwa tak samo zbudowane ekspresywne frazeologizmy: *Ani za Boga!* (Ondrusz 152, s. 21) + *Ani za djabła!* (Ondrusz 154, s. 21). Ta sama struktura frazeologiczna wypełniana jest na dwa sposoby – albo leksemem *Bóg*, albo leksemem *diabeł*.

Takie synonimiczne związki frazeologiczne, w których jako wymienne elementy występowały wyrazy *diabeł* i *Bóg*, przywołała też w swoim artykule *Obraz diabła w tekstach i frazeologii baroku* (a potem w książce *Frazeologia religijna okresu baroku*) Dorota Adamiec⁴⁴. Cytowany przez autorkę materiał pochodzi z kartoteki *Słownika języka polskiego XVII i 1. poł. XVIII w.:* *Bóg wie* 'nie wiadomo, nikt nie wie'; *diabeł wie* 'ts.'; *daj kogo Bogu* 'wyraz podziwu dla kogoś'; *daj kogo diabłu* 'zwrot o ujemnym zabarwieniu emocjonalnym, wyraz niechętnego podziwu dla kogoś'; *do Boga* 'obficie, wiele, pod dostatkiem'; *do diabła / do biesa* 'zbyt dużo, zbyt wiele'⁴⁵;

⁴¹ „[...] *bodai* z *bógdai* od 17 w. zapisywane; *bogać tam* (ludowe, od r. 1610 znane – inteligencja mówi: *djabła tam* 'wcale nie', 'bynajmniej' [...]).”

⁴² A. Krawczyk-Tyrpa, *Tabu w dialektach polskich*, Bydgoszcz 2001, s. 56. Tu też „dykteryjka pokazująca, że wymiana omawianych wyrazów może mieć całkiem pragmatyczne podłoże: Pewien Kaszuba na zebraniu przed I wojną światową powiedział, że Niemców i tak diabli wezmą, za co go aresztowano. Odtąd mawiał: *Niechże jich Pón Bóg jak noręchlyj do siebie zabierze!*”.

⁴³ W NKPP zapisane jako odmianki formy podstawowej: *Wie to Pan Bóg (diabeł)*.

⁴⁴ D. Adamiec, *Obraz diabła w tekstach i frazeologii okresu baroku*, [w:] *Słowa w różnych kontekstach*, red. S. Dubisz, Warszawa 1998, s. 11–20. D. Adamiec, *Frazeologia religijna okresu baroku (na tle tendencji kulturowych epoki)*, Kraków 2007.

⁴⁵ Cytaty pochodzą ze s. 18 artykułu. Tam też: *oddawać się Bogu*; *oddawać się diabłu*; *duşę i ciało Bogu oddać*; *duşę (i ciało) diabłu (czartu) oddać*; *w Bogu mieć nadzieję*; *w diable mieć nadzieję*. W książce znajdują się m.in. na s. 163.

u *Boga* ‘wyraz niecierpliwości, zdenerwowania na adresata wypowiedzi’⁴⁶; u *diaska* / u *biesa* ‘wtrącony sygnał zniecierpliwienia, zdenerwowania, ekwiwalent łacińskiego wykrzyknika *malum!*’⁴⁷.

Tego typu frazeologizmy omawia także Elena K. Nikołajewa w artykule *Мифологические оппозиции тина „Бог – диавел” в полской фразеологии: Бог wie / diabel wie; do Boga / do diabła (i trochę); jak na Boga nań / jak na czarta nań*⁴⁸. Ostatni frazeologizm rejestruje NKPP: *Jak na Boga nań* ‘tzn. wszyscy składają na niego winę’ (NKPP I 164); *Jak na czarta nań* ‘ts.’ (NKPP I 354)⁴⁹.

Innym przykładem są frazeologizmy – przekleństwa: *porwan (porna) Bogu* ‘tyle co: idź do diabła’ (NKPP I 182)⁵⁰ + *porwan diabłu*, a także: *porwono diabłu, porny diabłu, arwon diabłu* ‘niech coś przepadnie; często frazeologizm funkcjonuje jako wykrzyknik wtrącony w tok wypowiedzi’⁵¹.

Opisane wyżej zjawisko „mieszania” Boga z diabłem występuje we frazeologizmach wyraźnie ekspresywnych. Wyjątkowo silne emocje wymagają użycia mocnych leksemów, a takimi są bez wątpienia te odwołujące się do *sacrum* pozytywnego: *Bóg* i *sacrum* negatywnego: *diabeł*⁵². Podczas wyrażania silnych emocji porządek Boskie – diabelskie zostaje zaburzony. Użycie wyrazu *Bóg* zamiast wyrazu *diabeł* (lub jego synonimu) w niektórych przypadkach może być wynikiem eufemizacji⁵³. W jednym z przekleństw cytowanych przez Agnieszkę Będkowską-Kopczyk występuje odwołanie do obu istot nadprzyrodzonych: *A bodaj by cię diabli żywcem do piekła porwali! – bodaj czyli ‘Bóg daj’*⁵⁴.

⁴⁶ Cytat na s. 108 książki.

⁴⁷ Cytat na s. 119 książki.

⁴⁸ Е.К. Николаева, *Мифологические оппозиции тина „Бог – диавел” в полской фразеологии*, [w:] *Problemy frazeologii europejskiej II. Frazeologia a religia*, red. A.M. Lewicki, W. Chlebda, Warszawa 1997, s. 264–265. Zebrany przez autorkę materiał pochodzi z: NKPP, *Słownika frazeologicznego* S. Skorupki, *Słownika języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego i *Nowej sondy słownikowej* A. Bogusławskiego i J. Wawrzyńczyka.

⁴⁹ Por. *Jak na Jadama nań* ‘tzn. wszyscy jednego oskarżają, składają nań winę. Pogłos facecji średniowiecznej o żaku, pustelniku i kobiecie, oskarżających Adama jako sprawcę nieszczęść ludzkich na ziemi’ (NKPP I 5–6; zob. MG I 24).

⁵⁰ Por. *Niech diabli wezmą* (NKPP I 434–444).

⁵¹ D. Adamiec, *Frazeologia religijna okresu baroku*, op. cit., s. 117. Tu także: *diabłu porwony, diabłu porwono*.

⁵² O wyrażeniach wykrzyknikowych używanych do wyrażania uczuć i mających religijny punkt odniesienia pisała Anna Wierzbicka: eadem, *Między modlitwą a przekleństwem: „O Jezu!” i podobne wyrażenia na tle porównawczym*, „Etnolingwistyka”, t. 8: 1996, s. 25–38.

⁵³ Por. *Niech cie sto Bohów zabije*: F. Fitak, *Gwara podhalańska, orawska i spiska. Słownictwo wybrane*, Szczawnica 2007, s. 11.

⁵⁴ A. Będkowska-Kopczyk, *Przekleństwa jako przykład łamania tabu (na podstawie języka polskiego i słoweńskiego oraz innych języków słowiańskich)*, [w:] *Tabu w języku i kulturze*, red. A. Dąbrowska, Wrocław 2009, s. 216 (Język a Kultura, t. 21).

Wnioski

W prezentowanych w tym artykule przysłowia i frazeologizmach Bóg nazywany jest: *Panem Bogiem* (gwarowo: *Pómbogiem*, *Pómbóczkiem*) oraz *Bogiem*. Zupełnie wyjątkowo zamiast niego pojawia się Pan Jezus. Synonimami *diabła* (*diabła*, *debła*, *diobła*) są: *czart* (*czort*), *bies*, sporadycznie: biblijne *szatan* oraz eufemistyczne peryfrazy *pan diabeł*, *кто inny* ('osoba inna niż Bóg'). W odmianie jednego z przysłów występuje forma *piekła* w znaczeniu 'diabli' – taka interpretacja semantyczna jest moim zdaniem możliwa, zgodnie z nią mielibyśmy tutaj do czynienia z metonimią miejsca. Wariant innego przysłowia zawiera podobną metonimiczną nazwę Boga: *niebo*. W jednym z przysłów Bóg zestawiony został nie z diabłem, lecz z czarownicą: *Lepsza ufność Panu Bogu niżli baba na ożogu* (NKPP I 174 – z A).

Z oczywistych względów użyte w analizowanych tutaj przysłowia i frazeologizmach nazwy Boga mają formę liczby pojedynczej (wyjątkiem *bogowie* zamiast *diabli* w ekspresywnym frazeologizmie: *Bogowie go wiedzą!*). Nazwy diabła przybierają formy obu liczb. Częściej jednak pojawiają się formy *singularis* niż *pluralis*, diabeł bowiem jest jednym z członów opozycji Bóg – diabeł, budowanej w tych przysłowia i frazeologizmach. Rzadziej używane formy liczby mnogiej można by interpretować jako wyraz tego, że kojarzone z diabłem zło jest wyraźniejsze. Trzeba też pamiętać o tym, że w kulturze ludowej biblijny diabeł został zmultiplikowany, zamiast jednego demona zła mamy szereg ziemskich pokusników⁵⁵.

Przysłowia i frazeologizmy, które były przedmiotem niniejszej analizy, opisują:

- zachowanie się Boga i zachowanie się diabła – a właściwie wyobrażenia, przekonania człowieka na ten temat
- zachowanie się człowieka w stosunku do Boga i do diabła.

Bywa, że wśród przysłów podawanych w źródłach leksykograficznych jako odmianki danego przysłowia znajdują się formy wyrażające przeciwstawne sensy.

Biorąc pod uwagę kształt językowy analizowanych semantycznie w tym artykule fraz przysłowiowych, można je podzielić na następujące grupy:

- te, które są opisem zachowania się Boga, diabła, człowieka tworzonym przez nadawcę, który zachowuje dystans do opisywanej sytuacji:
  - opis sytuacji z użyciem czasowników w 3. os. lp.
Bóg... [co robi?]
Diabeł... [co robi?]
Kto / Jeden... [co robi?] (także inne niż mianownikowa formy fleksyjne) – zaimki rzeczowne osobowe mają znaczenie 'człowiek; każdy człowiek' (→ uniwersalizacja); podmiotem w zdaniu bywa nie tylko rzeczowny zaimek osobowy, ale również rzeczownik nieosobowy nazywający rzecz pochodzącą od Boga (np. *zboże*; *grosz zarobiony*) lub od diabła (np. *zielisko* 'chwasty'; *pieniądz wygrany*);
- te będące opisem zachowania się człowieka tworzonym przez nadawcę, który dystansu do człowieka będącego bohaterem danej sytuacji nie zachowuje – świadczy o tym zastosowanie 2. os. lp. (forma TY): jeden człowiek opisuje zachowanie drugiego człowieka, by napiętnować jego wady (→ moralizatorstwo, dydaktyzm):

⁵⁵ O diablach pokusnikach zob.: R. Dźwigoł, *Polskie ludowe słownictwo mitologiczne*, Kraków 2004, s. 109.

- opis sytuacji z użyciem trybu oznajmującego
np. *Odbierasz Bogu, a biesu dajesz*;
- opis sytuacji z użyciem trybu rozkazującego
przybiera on formę polecenia, nakazu, dyrektywy postępowania, np. *Bogu służ, a diabła nie gniewaj*; tu mieszczą się też zwroty do diabła formułowane z użyciem wołacza i trybu rozkazującego, np.: *Wara, diable, bo Pan Bóg jedzie*.

Opozycja Bóg – diabeł, Boskie – diabelskie jest obrazem religijnego, klarownego porządku: *sacrum* pozytywne – *sacrum* negatywne. To wynik prostej kategoryzacji rzeczywistości, nie tylko rzeczywistości nadzmysłowej (formuła: BÓG A DIABEŁ). Ten porządek służy wartościowaniu: pozytywne – negatywne, dobre – złe (formuła: BÓG PONAD DIABŁEM). Człowiek musi wybrać (formuła: BÓG ALBO DIABEŁ). Mimo iż wybór wydaje się oczywisty, człowiek wybiera źle (formuły: I BÓG, I DIABEŁ; DIABEŁ ZAMIAST BOGA) lub nie wybiera wcale, nie opowiada się po żadnej z dwóch stron opozycji (formuła: ANI BÓG, ANI DIABEŁ). Wybór człowieka jest zły, ponieważ granica między Boskim a diabelskim (Bogiem a diabłem) zostaje zatarta, rozmyta lub staje się dla człowieka nieistotna, przestaje być zauważana.

Formuły, które po semantycznej analizie przysłów i frazeologizmów udało się zbudować, można odczytać też bardziej uniwersalnie – jako różne postawy człowieka wobec wiary, *sacrum*, religii.

Nieszanowanie, zaburzenie prostego porządku: Boskie osobno, diabelskie osobno, widać nie tylko wtedy, gdy człowiek wybiera, ale również wtedy, gdy zastępuje wyraz *Bóg* wyrazem *diabeł* – i odwrotnie.

Gdy człowiek dokonuje złego wyboru, prezentowany jest antywzór. Negatywny wzorzec wykorzystywany jest w celach moralizatorskich, by napiętnować:

- zbytnią zapobiegliwość
- fałsz, obłudę, dwulicowość.

Bibliografia

- Długosz K., 2007, *Językowy obraz diabła w przysłowiacz*, „Prace Filologiczne”, t. 53, s. 153–158.
- Frazeologia a religia. Tezy referatów międzynarodowego sympozjum naukowego Opole, 4–6 września 1996 r.*, 1996, red. W. Chlebda, S. Kochman, Opole.
- Iwczenko J., 2005, *Funkcje oraz predykaty diabła we frazeologii polskiej i ukraińskiej. Rekonstrukcja wyobrażeń ludowych*, [w:] *Folklor w badaniach współczesnych*, red. A. Miancki, A. Osińska, L. Podziemska, Toruń, s. 211–217.
- Івченко Ярослава А., 2007, *Образ чорта у польській фразеологічній та пареміологічній картині світу*, [w:] *Frazeologia a językowe obrazy świata przełomu wieków*, red. W. Chlebda, Opole, s. 213–218.
- Różańska K. (→ Szostak), 2007, *Językowo-kulturowy obraz Boga we frazeologii i paremiologii języka polskiego i rosyjskiego (II)*, „Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 34, s. 73–98.
- Różańska K. (→ Szostak), 2008, *Konfrontacja polsko-rosyjska na przykładzie wybranych frazeologizmów i przysłów odnoszących się do Boga*, [w:] *Wyraz i zdanie w językach słowiańskich 6. Opis, konfrontacja, przekład*, red. M. Sarnowski, W. Wysoczański, Wrocław, s. 377–391.

- Skorupska-Raczyńska E., 2008, *Językowy obraz diabła w polszczyźnie ogólnej*, [w:] *Szatan w religii i kulturze*, red. ks. S. Bukalski, Szczecin, s. 187–200.
- Szostak K., 2006, *Językowo-kulturowy obraz Boga we frazeologii i paremiologii języka polskiego i rosyjskiego (I)*, „Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 32, s. 113–132.

Rozwiązanie skrótów

- Ceberek – S. Ceberek, *Słownik gwary kurpiowskiej* [*Słownik gwary kurpiowskiej „Chciotom wom łopoziedzieć...”*. Słówka i gadki kurpiowskie zebrane i opracowane przez S. Ceberka], wyd. 2. uzup., Warszawa 2003.
- Dorosz – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Warszawa 1958–1969.
- Karł – J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, Kraków 1900–1911.
- Kolberg – O. Kolberg, *Przysłowia*, oprac. S. Świrko, Warszawa 1977 [2. wyd. 60. tomu DWOK-u].
- Linde – S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, wyd. 2., Lwów 1854–1860 [reprint: Warszawa 1951].
- MG – J. Krzyżanowski, *Mądrzej głowie dość dwie słowie*, t. 1: *Trzy centurie przysłów polskich*, t. 2: *Dwie nowe centurie przysłów polskich*, Warszawa 1960.
- NKPP – *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, w oparciu o dzieło S. Adalberga oprac. zespół redakcyjny pod kierownictwem J. Krzyżanowskiego, t. 1–4, Warszawa 1969–1978.
- Ondrusz – J. Ondrusz, *Przysłowia i przymówiska ludowe ze Śląska Cieszyńskiego*, Wrocław 1960.
- PBL – J. Krzyżanowski, *Polska bajka ludowa w układzie systematycznym*, t. 1 (Wątki 1–999), Wrocław – Warszawa – Kraków 1962, t. 2 (Wątki 1000–8256), Wrocław – Warszawa – Kraków 1963.
- PBŚ – *Panu Bogu świeczkę, a diabłu ogarek. Sprawy boskie i sprawki diabelskie w przysłowiach i zwrotach przysłowiowych polskich*, zebrali i opracowali A. Jach, B. i A. Podgórcy, Kęty 2004.
- Reczek – S. Reczek, *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1968.
- SGP PAN – *Słownik gwar polskich*, red. J. Reichan, S. Urbańczyk, t. 1–6, Wrocław 1977–1992, Kraków 1992–2004.
- Skrzydlate słowa – H. Markiewicz, A. Romanowski, *Skrzydlate słowa. Wielki słownik cytatów polskich i obcych*, wyd. nowe, poprawione i znacznie rozszerzone, Kraków 2007.
- Sł NKPP – *Słownik wyrazów staropolskich, gwarowych i obcych*, [w:] NKPP IV, s. 167–265.
- Swar – *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. 1–8, Warszawa 1900–1927 [reprint: Warszawa 1952–1953].
- Swil – *Słownik języka polskiego*, red. A. Zdanowicz, t. 1–2, Wilno 1861 [reprint: Warszawa 1986].
- Sychta SGKasz – B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. 1–7, Wrocław – Warszawa – Kraków 1967–1973.
- Wallis – S. Wallis, *Przysłowia i „pogodki” ludowe na Górnym Śląsku*, Wrocław 1960.
- Zgółk – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. H. Zgółkowa, t. 1–50, Poznań 1994–2005.
- z A – Samuel Adalberg w NKPP
- z Rys – Salomon Rysiński w NKPP

The Divine and the Devilish: Polish Proverbs and Idioms about God and the Devil

Abstract

The paper analyzes proverbs and idiomatic expressions that present relations between God and the Devil. It is commonly believed that the forces of good (God) and of evil (the Devil) are clearly separated (the formula: GOD AND the DEVIL). God creates and symbolizes all that is good, while the Devil perpetrates and stands for evil. Man has to choose (the formula: GOD OR the DEVIL). Although the choice seems obvious (the formula: GOD ABOVE the DEVIL), man chooses wrong (the formulas: BOTH GOD AND the DEVIL; the DEVIL INSTEAD OF GOD) or makes no choice at all (the formula: NEITHER GOD NOR the DEVIL). The clear order of things (the divine and the devilish apart) may also be destroyed when man gives vent to his feelings. In expressive idiomatic expressions the words *God* and *Devil* are interchangeable.